

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ ст.

УДК 94(477)«1917/1922»

Н. А. Ковальова

Український державний хіміко-технологічний університет

СІЛЬСЬКІ СХОДИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В УМОВАХ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» 1917–1922 рр.

Проаналізовано настрої селянства Катеринославської губернії на різних етапах «аграрної революції» 1917–1922 рр., охарактеризовано роль сільських сходів в умовах воєнного часу. Встановлено, що одним із наслідків їх діяльності була слабкість радянської влади в українському селі.

Ключові слова: селянство, община, вироки.

Н. А. Ковалёва

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СЕЛЬСКИЕ СХОДЫ НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ В УСЛОВИЯХ «АГРАРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ» 1917–1922 гг.

Проанализировано настроения крестьян Екатеринославской губернии на разных этапах «аграрной революции» 1917–1922 гг., характеризуется роль сельских сходив в условиях военного времени. Установлено, что одним из последствий их деятельности была слабость советской власти в украинской деревне.

Ключевые слова: крестьянство, община, приговоры.

N. A. Kovalyova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

RURAL GATHERINGS IN CONDITIONS OF «AGRARIAN REVOLUTION» IN KATERYNOSLAV REGION IN 1917–1922

The article describes the activities of rural gatherings as a body of rural self-government in Katerynoslav region, analyses peasants' moods in

Katerynoslav region at different stages of «agrarian revolution» in 1917–1922 and characterizes its social and political aspects. The source of research is based on materials of rural gatherings and reports of soviet government and party figures. In difficult war conditions rural gatherings played the main part in peasants' self-organizing and solving business problems. They also were mediators in treatment with government representatives and bodies. The peculiarity of Katerynoslav rural gatherings was reflection of social conflicts in community and protection of their members' economic interests. By the rebirth of communal relations the village tried to protect itself from negative influence of outer space in conditions of «agrarian revolution».

Key words: peasants, community, condemnations.

Українське село в умовах революції та громадянської війни залишалося дуже далеким від політичного процесу у містах. Селяни тривалий час жили в умовах безвладдя або перманентних змін влади, встановлюючи свою сільську владу, створюючи окремі селянські республіки, підтримуючи селянський повстанський рух. Основну роль у самоорганізації селянства в таких складних умовах відігравали сільські сходи. Під впливом «аграрної революції» активізувалася діяльність сільських сходів і в Катеринославській губернії.

У радянській історичній науці діяльність общини в «аграрній революції» замовчувалася до 1950-х рр. Проблему її дослідження поставив В. П. Данилов, однак перше ґрунтовне дослідження ролі сільських сходів на матеріалах російських губерній здійснив В. В. Кабанов на початку 1980-х рр. [2, с. 100–101]. Діяльність сільських сходів в українських губерніях в умовах «аграрної революції» і, зокрема, на Катеринославщині, залишається практично недослідженою до нашого часу.

«Аграрна революція» 1917–1922 рр. характеризується нами у рамках концепції російського дослідника історії селянства В. П. Данилова як боротьба селян проти поміщиків, священників, заможних селян, а пізніше і проти держави.

Об'єктом пропонованого дослідження виступає революція та громадянська війна 1917–1920 рр., предметом – діяльність сільських сходів в Катеринославській губернії.

Метою дослідження є з'ясування настроїв селянства на різних етапах «аграрної революції» 1917–1922 рр.

Джерельну базу дослідження складають матеріали сільських сходів та звітна документація радянських державних та партійних діячів. Найбільш репрезентативними є документи сільських правлінь с. Йосипівки Новомосковського повіту (березень 1917 р. – листопад 1918 р.), с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту (28 грудня 1918 р. – 22 грудня 1919 р.), с. Шульгівки Новомосковського повіту (22 січня – 21 листопада 1919 р.). Накази/протоколи

сільських сходів дозволяють відтворити вплив суспільно-політичної ситуації на общину і з'ясувати соціально-економічне становище селянства.

Повноваження сільських сходів до Лютневої революції 1917 р. визначало «*Положение о сельском состоянии*» 1902 р. Основна діяльність сходів спрямовувалася на вирішення переважно адміністративно-господарських питань (ст. 62 визначала 20 позицій). Найбільш важливими з них були: вибори сільської адміністрації, виключення з сільської громади та прийом нових її членів, призначення опікунів, сімейні розподіли, питання общинного користування землею, розподіл податків і натуральних повинностей та контроль над їх виконанням, мобілізація до війська, клопотання про вирішення громадських потреб [5, с. 14–15].

Лютнева революція 1917 р. значно розширила функції і повноваження сільських сходів. Сільські сходи брали участь у формуванні нових органів місцевої влади: у 1917 р. це були громадський, сільський, виконавчий комітети. Із встановленням радянської влади на селах виникали ревкоми, комітети бідноти, сільські ради. Також на сільських сходах обирали представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди.

Сільські сходи стали розглядати питання, пов'язані з діяльністю церкви. 25 квітня 1919 р. сход с. Шульгівки Новомосковського повіту у відповідь на циркуляр більшовицького уряду від 19 лютого 1919 р. про вилучення ікон із радянських установ ухвалив залишити ікони у волосному правлінні і дотримуватися обрядів церковного богослужіння (панахиди, молебні, релігійні ходи) [16, арк. 148–148 зв.]. Своє клопотання перед єпархіальним начальством про призначення нового священика (діакона І. Красовського) замість вбитого більшовиками висловив 16 червня 1919 р. сход с. Ново-Бахмутівки Бахмутського повіту, який пообіцяв надати йому будинок і запевнив у миролюбному ставленні громади до священиків [13, арк. 118–118 зв.].

Матеріали сільських сходів містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської общини. Сільська община виконувала важливі соціальні функції і, зокрема, дбала про сиріт. Інформацію про опікувство містять матеріали всіх сільських сходів Катеринославщини, однак були випадки й порушення общиною інтересів сиріт. Громада с. Новокрасівки Олександрівської волості Маріупольського повіту 26 серпня 1917 р. ухвалила віддати в оренду на 1918 р. належну сиротам землю, розпоряджатися якою могли лише їх опікуни [10, арк. 34–34 зв.].

Дбали сільські сходи й про допомогу постраждалим від паводку, як це було у с. Йосипівка Новомосковського повіту (вирок від 12 жовтня 1917 р.) [15, арк. 61]. Важлива роль належала общині у за-

безпеченні продовольством своїх членів. Для цього розподіляли запаси громадських хлібозапасних магазинів (29 березня 1917 р. – с. Дебальцево, 6 липня 1919 р. – с. Шульгівка) [17, арк. 25; 16, арк. 28] або закуповували хліб за межами общини. 1 березня 1919 р. ухвалив збір коштів на закупівлю зерна для посівної кампанії (10 крб. за пуд) сільський сход Ново-Бахмутівки [13, арк. 110–111]. 15 серпня 1919 р. через поганий врожай сход цього села визнав за потрібне клопотатися перед Бахмутським хлібним бюро про закупівлю для трьохтисячної громади хліба на стороні [13, арк. 132].

Разом з тим для общини були характерні й соціальні конфлікти. Розгортання «аграрної революції» у с. Йосипівка Новомосковського повіту влітку 1917 р. розпочалося з боротьби за громадський сінокіс. 10 червня 1917 р. сільський сход (93 домогосподарі) під керівництвом заступника сільського старости обговорив питання про поділ сінокошу між малоземельними і безземельними. За свої кошти община придбала 511 дес. сінокошу, а користувалися ним лише заможні селяни. Вони ж розорали і засіяли хлібом близько 160 дес. Незасіяні сінокісні землі сход ухвалив розподілити порівно між малоземельними і безземельними селянами і розпочати сінокіс [15, арк. 32 зв–33 зв.]. 12 червня новий сільський сход на чолі з сільським старостою Вільгельмом Куном (42 учасники) визнав незаконним вирок сходу безземельних і малоземельних членів громади від 10 червня [15, арк. 35 зв–36].

Новим етапом селянської боротьби в общині с. Йосипівки став розподіл землі. 20 серпня 1917 р. сход на чолі з сільським старостою Іваном Куном (101 особа) ухвалив: 108 дес. вигонної зораної землі, якою користувалися лише заможні селяни, розділити порівно між членами громади; надільну польову землю в урочищі Красне розділити порівно між 115 домогосподарями; для будівництва садиб тим, хто їх потребував, виділити по 1/4 дес. землі з громадської вигонної землі [15, арк. 53–53 зв.]. Вже наступного дня сільський сход (44 особи) на чолі з тим же старостою І. Куном визнав незаконними ухвалені малоземельними і безземельними постанови 20 серпня і для оскарження їх вироків обрав своїх уповноважених [15, арк. 55 зв.].

Питання про наділення присадибною землею безквартирних членів общини с. Йосипівки на їх користь вирішив сход 11 січня (125 осіб): наділяти з громадської толочної землі, розмір присадибної ділянки мав дорівнювати одній десятині, розпочати виділ з 15 січня [15, арк. 77 зв–78.]. Сільський сход 18 січня 1918 р. (164 учасника) дозволив виділяти під присадибні ділянки не лише толочну землю (інакше не залишиться місця для випасу худоби), а й орну, за бажанням членів общини [15, арк. 81–82]. 2 березня 1918 р. сход (70 осіб) зменшив норму наділення присадибною землею до 1/2 дес. [15, арк. 91].

Зі зміною політичного режиму і встановленням Гетьманату питання про громадський сінокіс вирішилося на користь заможних селян. Сход 19 червня 1918 р. (83 особи) ухвалив 112 дес. сінокосу в урочищі Красному розділити між багатоземельними членами общини пропорційно кількості худоби і сплатою належних платежів за землею [15, арк. 129]. Також постало питання про повернення селянам коштів за орендні угоди, укладені за часів Центральної Ради. 4 травня 1918 р. сільський сход Йосипівки (34 особи), щоб повернути власникам 1489 крб. 50 коп. за здану в оренду на 1918 р. землю членів общини і громадську, ухвалив публічно розпродати 6 травня 1918 р. рухоме майно члена Мануйлівського волосного земельного комітету А. А. Емріха, який належав до їх общини і не бажав повертати кошти [15, арк. 107].

Сільські сходи виконували посередницькі функції у майнових конфліктах із землевласниками. 17 лютого 1919 р. сход с. Ново-Бахмутівки Скотоватської волості Бахмутського повіту відмовився брати відповідальність общини за збереження майна братів Хоменків, яка була покладена силою на старосту села начальником Державної варті [13, арк. 103–103 зв.]. У липні 1919 р. між общиною Ново-Бахмутівки і П. І. Хоменком постало питання про сплату за користування землею, яку селяни зайняли навесні 1919 р. під посів і толоку. За користування нею землевласник встановив суму у 21 500 крб. Сільський сход 27 липня 1919 р. обрав двох уповноважених для перевірки зайнятої земельної площі і збору грошей із селян [13, арк. 128–128 зв.]. З'ясувалося, що селяни орендували у П. І. Хоменка 264 дес. орної і толочної землі і за добровільною згодою мали сплатити йому 2 050 крб. за оренду [12, арк. 41].

На сільські сходи військові частини покладали завдання постачання продовольства. 28 грудня 1918 р. сільський сход Ново-Бахмутівки обрав два уповноважених для збору продуктів по селу і закупівлі м'яса і сала для потреб Добровольчої армії за громадські гроші [13, арк. 76 зв.]. Витрачені кошти уповноважені розділили між членами общини відповідно надільної землі, виключивши з цієї розкладки хуторян, вдів і солдаток. Сход 14 січня 1919 р. затвердив з певними поправками цей список, розподіливши витрати по 1 крб. з десятини [13, арк. 84–84 зв.]. 6 жовтня 1919 р. на сході Ново-Бахмутівки селяни, яких змушували надати Добровольчій армії 1 шт. худоби ціною 150 крб. за пуд, ухвалили купити м'ясо за ринковою ціною. Недостачу грошей, отриманих від військових, відшкодовували за рахунок громадських сум [13, арк. 146 зв.].

Воєнні дії, продовольчі реквізиції, неврожайне літо виснажили селянські господарства і багато з них опинилися перед загрозою голоду. Сільські сходи з осені 1919 р. рішуче стають на захист економіч-

них інтересів своїх членів. 15 вересня 1919 р. селяни Ново-Бахмутівки ухвалили клопотатися перед вищестоящими органами про відміну одноразового 5-ти пудового воєнного збору хліба для потреб Добровольчої армії, який мали сплатити всі члени громади, що засіяли більше 3 дес. землі [13, арк. 142 зв.]. З таким же клопотанням 22 жовтня 1919 р. виступив сход с. Новокрасівки Олександрівської волості Маріупольського повіту: фактичний врожай становив не більше 9 пуд. з однієї десятини, за проведення сільськогосподарських робіт селяни розплачувалися хлібом і щодня мали постачати хліб і фураж Добровольчій армії на ст. Розівка [11, арк. 13, 16].

Такі ж рішення про відміну продовольчих поставок вже більшовицькій владі ухвалювали сільські сходи на початку 1920 р. На зборах 16 і 26 лютого 1920 р. жителі с. Олександрівки Одинківської волості Новомосковського повіту ухвалили клопотатися перед волосним ревкомом про зменшення хлібного збору для потреб Червоної армії з 2-х пуд. до 10 ф. з десятини [8, арк. 8–9 зв.]. 4 березня 1920 р. загальні збори села виступили з проханням звільнити Олександрівську громаду від поставки 36 голів рогатої худоби для потреб Червоної армії [8, арк. 12].

Протоколи цих зборів подають жахливу картину розорення сільської громади Олександрівки: у 1919 р. продовольство забирали білогвардійські, червоноармійські та махновські війська. Білогвардійці (478 осіб) перебували у селі п'ять тижнів. Вони вилучили у селян 223 пуд. пшениці, 1179 пуд. ячменю, 453 пуд. кукурудзи, 338 пуд. картоплі, 27 пуд. сала, 35 пуд. борошна, 500 пуд. печеного хліба і все сіно в Олександрівці, яке скошили з 40 дес. сінокосу, а також 18 шт. рогатої худоби. Червоноармійці (240 осіб) за вісім днів забрали у селян 722 пуд. пшениці, 692 пуд. ячменю, 4 пуд. картоплі, 28 пуд. сала, 40 пуд. борошна, 51 пуд. печеного хліба та 49 шт. рогатої худоби. Махновці взяли 360 пуд. ячменю [8, арк. 8–9, 12]. Більшовицькі реквізиції, менші за тривалістю, за кількістю були набагато більшими, ніж потреби білогвардійських військ.

В умовах безвладдя реальна влада на селі належала сільським сходам. Більшовики, які перемогли зовнішніх ворогів, тривалий час не могли опанувати українське село. П. Феденко, один з лідерів українських соціал-демократів, який у 1920 р. перебував на Правобережній Україні і, зокрема Катеринославській губернії, повідомляв уряд УНР, що земельну реформу там проводять не більшовики, а самі селяни, переділивши в більшості сіл лише поміщицьку землю: «земельне питання вирішене лише у масштабі села (навіть не волості)» [9, арк. 15].

Ознайомитися із ситуацією на місцях партійні і державні діячі УСРР змогли восени 1920 р. під час подорожі з інструкторсько-

агітаційним поїздом ВУЦВК ім. В. І. Леніна територією Правобережної України. Поїзд супроводжували голова ВУЦВК Г. І. Петровський та Н. М. Калюжний (член ВУЦВК, політкомісар-керівник поїзду). Їх подорож проходила через Катеринославську губернію. 24 серпня агітпоїзд прибув до Катеринослава [1, с. 298–299]. Криворіжжя, Нікопольщину, визволені від білогвардійців, агітпоїзд відвідав на початку жовтня 1920 р. [3, с. 103].

Г. І. Петровський 9 жовтня 1920 р. у доповіді на Президії ВУЦВК відзначив, що на Катеринославщині не відчувається проведення будь-якої земельної політики Наркомземом. Там переважають «куркулі», яким належить земля і хліб, і вони є осередком «бандитських» злочинів проти радянської влади [6, арк. 24]. Його слова підтвердив представник Наркомзему УСРР Г. М. Клунний, який обстежив діяльність Павлоградського, Верхньодніпровського і Криворізького повітів. Норми наділення землею, встановлені Катеринославським губернським з'їздом (від 8 до 25 дес.), на місцях не виконувалися. У Павлоградському повіті багато заможних селян мали по 40–50 дес. землі, а деякі навіть по 100–150 дес. [18, арк. 81–81 зв.]. Накази Наркомзему на Катеринославщину надходили «більш-менш акуратно», однак їх не завжди отримували на місцях і не було зв'язку губернії з Наркомземом. Кожний земвідділ, за оцінкою Г. М. Клунного, був «невеличкою самостійною республікою, яка не давала знати про себе вищому органу» [18, арк. 80 зв.].

Голова Катеринославської губернської воєнної наради по боротьбі з бандитизмом І. Клименко у розмові з секретарем РНК УСРР Л. С. Ахматовим 24 лютого 1921 р. відзначив формальне існування радянської влади в губернії: в містах і селах «панує бандит, куркуль», а на місцях масово вбивають радянських працівників, поодиноких червоноармійців і співчуваючих радянській владі селян [7, арк. 12].

Відповідальний інструктор ЦК РКП(б) М. С. Сергушев у доповіді 10 червня 1922 р. про стан Катеринославської губернії відзначив, що робота на селі мала паперовий характер (для звітів) і велася «по лінії ударних кампаній: продподаткової, сільськогосподарської, насінневої і т. д.». Приклад Новомосковського та Катеринославського повітів свідчив, що «ніякої партійної роботи на селі немає і в село партійно ми не проникли» [19, арк. 26–27].

Становище комуністів у селах Катеринославщини у своєму звіті від 17 грудня 1922 р. описав інструктор ЦК В. Матвеев. Він відвідав комуністичні осередки Павлоградської і Булахівської волостей. Комуністи жили і обробляли свої землі одноосібно. Багато з них не мали живого і мертвого реманенту, жили зі своїми сім'ями при батьках-господарях на заробленому ними добрі. Він наводить приклад, коли 33-річний комуніст, сам батько 4-х дітей, для сплати продподатку

вночі таємно вивів і продав одну з чотирьох корів свого батька, завдяки яким утримувалася і його сім'я. За це батько тривалий час виганяв сина з дому [19, арк. 35–36]. Така бідність сільських комуністів зустрічалася практично всюди.

Причин слабкості радянської влади на селі російські комуністи не розуміли. Інструктори відділу по роботі на селі при ЦК РКП у відсутності контролю над селянством звинувачували в бездіяльності місцеве керівництво. Г. В. Хитров у звіті від 20 червня 1920 р. зневажливо охарактеризував керівників Катеринославської губернії, а їх діяльність оцінив як позицію «не чіпати куркулів і залишити село, як воно є». Для боротьби з такими настроями він закликав підняти партійну дисципліну та здійснити серйозну чистку партії [4, арк. 48 зв.].

Діяльність сільських сходів була однією з особливостей «української дійсності», яку не визнавали російські інструктори. У радянській Росії сільські сходи втратили свою роль в організації селянства фактично у 1918 р. В українських губерніях вони продовжували існувати при різних політичних режимах (с. Шулзьівка є прикладом одночасного існування сільських сходів, сільської ради, комітету бідноти). У складних умовах воєнного часу сільські сходи відігравали основну роль в самоорганізації селянства, вирішенні господарських питань, виступали посередником у відносинах з представниками чи органами влади. Матеріали діяльності сільських сходів Катеринославщини відображають як соціальні конфлікти в общині, так і захист економічних інтересів її членів. Відродженням общинних зв'язків село в умовах «аграрної революції» намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу і тривалий час протидіяло встановленню радянської влади.

Бібліографічні посилання

1. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): док. и матер. – Д., 1968.
2. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Ист. зап. – М., 1984. – Т. 111. – С. 100–150.
3. Опора партії на селі: спогади активних учасників незаможних селян України. – К., 1971.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 5, спр. 27.
5. Свод законов Российской империи. – СПб., 1902. – Т. 9 : Положения о сельском состоянии.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 1, спр. 176.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 339.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 1372, оп. 1, спр. 2.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 1492, оп. 2, спр. 113.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 1570, оп. 1, спр. 1.

11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1571, оп. 1, спр. 1.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 2.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 8.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1968, оп. 1, спр. 1.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1982, оп. 1, спр. 3.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1997, оп. 1, спр. 1.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 2036, оп. 1, спр. 1.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 359.
19. ЦДАГО. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1063.

Надійшла до редколегії 30.04.2014

УДК 94:329(477)

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІКВІДАЦІЯ МТС В УКРАЇНІ: СПОДІВАННЯ ТА НАСЛІДКИ (СОЦІАЛЬНО-КАДРОВИЙ ВИМІР)

Розглянуто практично недосліджене питання соціальних результатів ліквідації машинно-тракторних станцій, здійснене в руслі Хрущовських реформ середини 1950-х – середини 1960-х рр. Подано причини рішення керівництва ліквідувати МТС та передати її до колгоспів.

Зазначено, що правильна ідея зосередити у колгоспах техніку через недостатню продуманість не вирішила проблему кадрового забезпечення інженерної служби колгоспного виробництва.

Ключові слова: машинно-тракторні станції, Хрущовські реформи.

А. Ф. Никілев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛИКВИДАЦИЯ МТС НА УКРАИНЕ: НАДЕЖДЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ (СОЦИАЛЬНО-КАДРОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ)

Рассмотрены практически неисследованные вопросы социальных результатов ликвидации машинотракторных станций, осуществленной в русле Хрущевских реформ середины 1950-х – середины 1960-х гг. Подано причины решения руководства ликвидировать МТС и передать ее в колхозы. Отмечается, что верная идея сосредоточить в колхозах технику через недостаточную продуманность не решила проблему кадрового обеспечения инженерной службы колхозного производства.

Ключевые слова: машинно-тракторные станции, Хрущевские реформы.